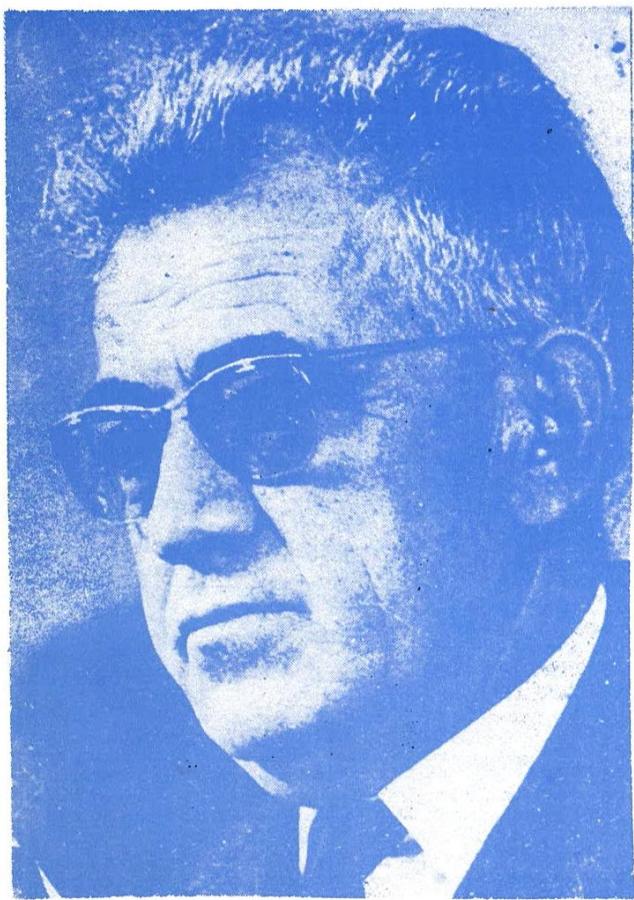

pisana reč u ustanku

jovan veselinov žarko (1906 – 1982)

Pisana reč bila je za vreme ustanka nezamenljivi faktor obaveštavanja i vaspitanja i veoma mnogo je doprinela razvijanju i objedinjavanju ustačkih snaga i njihovom pravilnom usmeravanju.

Tu se u prvom redu ističe naša štampa i brojni listovi, počev od »Fruškogorskog partizana«, »Istine«, »Naše borbe«, »Udarnika«, »Glasa omladine«, »Slobodne Vojvodine«, »Vojvodanke u borbi«, »Vojvodanskog borca« i drugih. Urednici i saradnici naše štampe u osnovi su pravilno objašnjivali i popularisali generalnu liniju naše Partije i odlike rukovodećih organa u Vojvodini. Oni su se trudili da čitaocu što potpunije i pravilnije informišu o događajima u zemlji i u svetu, a naročito o stanju na frontovima, o zločinima okupatora, četnika, ustaša i drugih izdajnika. Naravno, najviše smo pisali o narodnooslobodilačkom pokretu u Vojvodini, o principijelnim, taktičkim, organizacionim i praktičnim pitanjima koja su borba i razvitak ustanka stavljeni na dnevni red. Posebnu pažnju smo posvećivali radu Partije, omladine, narodnooslobodilačkim odborima, Antifašističkom frontu žena, odredima i brigadama, životu na oslobođenoj teritoriji i situaciji u pokrajini. Objavili smo dosta članaka namenjenih članovima i aktivistima Partije i SKOJ-a i ostalim rukovodstvima u vojsci i pozadini. U mnogim člancima smo iznosili i kritikovali slabosti našeg pokreta, greške i nesnalažljivosti pojedinaca, rukovodstava i organizacija u konkretnim situacijama. Uvek aktivistički usmerena, naša štampa je razobličavala svaku kolebljivost i pesimizam, laž i izdajstvo.

Autori su uvek mislili na čitaoca i pisali su jednostavnim i razumljivim jezikom, vodeći računa da ne zapadnu u vulgarnost i frazerstvo. Članke i informacije smo pisali na osnovu opšte linije Partije i dragocenih materijala

koje smo, s vremenom na vreme, dobijali od Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba, stavova naših partijskih i drugih rukovodećih organa za Srem i pokrajinu i izveštaja partijskih i skojevskih organizacija, narodnooslobodilačkih odbora, AFŽ, vojnih jedinica i pojedincata. Veliku pomoć su nam pružile radio-stanice Moskve i Londona, a posebno radio-stanica Slobodna Jugoslavija, koja je objavljivala biltene Vrhovnog štaba i prenosila naredbe i direktive centralnog rukovodstva ustanka. Ta obaveštenja su nam omogućavala da proveravamo i dopunjujemo svoj rad i da ga uskladujemo sa opštim potrebama oružane borbe u zemlji i stvaranja nove Jugoslavije. Odluke Drugog zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, na primer, objavili smo i komentarisali u našoj štampi nekoliko dana posle zasedanja.

Tako je naša štampa, vršeći ulogu agitatora i propagatora ideja ustanka i revolucije i mobilizatora masa, postala nasušna potreba narodnooslobodilačkog pokreta i naroda.

Urednici ratnih novina bili su naši poznati politički radnici, koji su, pod brige o štampi, obavljali i druge odgovorne poslove: Svetozar Marković, Jovan Trajković, književnik Jovan Popović, Marijan Stilinović, Stanko Paunović, Stevan Doronjski, Stanka Munčin, Nikola Stihović, Jozef Marčok, Srbislava Kovačević, Gojko Oklobdžija, Jovan Veselinov, Živan Milisavac i drugi. U štampi su saradivali mnogi naši poznati aktivisti, a kasnije smo uveli i dopisništvo sa terena i iz vojske.

Redakcije su radile pod veoma teškim okolnostima, ali su sa velikom ljubavlju i odgovornošću obavljale svoj posao. Brojni listovi su »gutali« velike količine papira, matrica, boje. Potrebe za tim i drugim materijalom su znatno porasle od jeseni 1943. godine, jer smo nabavili štampariju u kojoj smo na novinskom papiru štampali »Slobodnu Vojvodinu«, »Našu borbu«, brošure, letke i proglašene. Sav materijal smo nabavljali iz okupiranog Beograda, Zemuna i drugih gradova. Zasluzuju posebno priznanje svi oni koji su u tom velikom poslu učestvovali.

U Kikindi je Sremski komitet SKOJ-a pod uredništvom sekretara Vlade Bogaroškog izdao već u maju list »Omladinac«, pa je to i prvi naš list koji je izdat u okupiranoj Vojvodini. Krajem jula 1941. po izlasku Kikindskog odreda na teren, Vlada Bogaroški je štampao i jedan od prvih partizanskih listova u Vojvodini za borce Odreda pod naslovom »Crvena zvezda«. U toku avgusta iste godine, posle sjedinjavanja Melenačkog i Kumanačkog odreda u logoru Odreda štampan je list »Partizan«. Bilo je samo nekoliko brojeva ovih listova, ali su oni odigrali značajnu ulogu u prvim partizanskim jedinicama.

Prvi ustanički list u Sremu »Fruškogorski partizan« počeo je da izlazi septembra 1941. godine². Prvi broj umnožen je na primitivnoj tehniči i u malo primeraka i zato nije mogao biti široko rasturan. Ostali brojevi izlazili su u više primeraka i masovnije su čitani. Ali, značaj i место ovoga lista ne može se odrediti samo po tome u koliko je primerača izlazio, nego u prvom redu po njegovom sadržaju, po stavovima koje smo u njemu iznosili zastupali. U »Fruškogorskog partizanu« razradivali smo pitanja iz taktike partizanskog ratovanja i osnovnih političkih zadataka. Sve je to bilo od izvanrednog značaja za našu orientaciju i politički rad u mestima gde su se članovi Odreda kretali. Kasnije smo te stavove utkali u opštu, dosledno razrađenu liniju narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu.

U jesen 1941. godine u Sremu su počela da izlaze još dva lista – »Istina« i »Naša borba«. Trajkovićeva »Istina« pet puta se pojavila te godine i postala je najpopularniji i najčitaniji ustanički list. Čitana je svuda – u organizacijama, vojnim jedinicama, po sokacima, po kućama i pojedinačno. Do leta 1944. godine izšlo je preko 100 brojeva »Istine«. Neki tvrde da je to bio jedini masovni list narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji koji je redovno izlazio od 1941. do oslobođenja.³

»Naša borba« zamišljena je kao idejno-politički partijski list u kome ćemo pretežno tretrirati liniju Partije i probleme ustanka u našem kraju, kao i rad partijskih, skojevskih i dugu rukovodstvima i organizacijama. Potrebu za takvim listom baš u to vreme nametnuto je i porast narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, i u vezi s time, naglo širenje kadrovske baze novim ljudima iz naroda kojima je trebalo i na ovaj način pomoći. Uredništvo se staralo da očuva takav karakter lista. Kvalitet objavljenih članaka zavisio je od snaga kojima smo raspolagali. A ljudi od pera kod nas nije bilo mnogo. Pa, ipak, može se reći da je »Naša borba« uglavnom odgovorila postavljenom zadatku.

»Udarnik« se pojavio svega jedanput. Možda bi trebalo objasniti zašto ovaj list nije dalje izlazio. Na pečinackom savetovanju mnogo smo diskutovali o sremskim rukovodstvima i stanju u partijskim organizacijama. Utvrdili smo da Okružni komitet nije u dovoljnoj meri objedinjavač celokupan rad i aktivnost komunista, da neki stavovi Okružnog komiteta nisu dopirali do članstva i da postoje neujednačena gledišta, pa čak i različita mišljenja o nekim bitnim pitanjima. Zato je savetovanje odlučilo da pokrenemo »Udarnik«, mesečni direktni list Okružnog komiteta, koji će objavljivati njegove odluke i uputstva za rad. Kao što je poznato, u prvom i jedном broju »Udarnika« objavili smo dokumenta sa savetovanja. Međutim, uskoro se video da mesečnik ne može da zadovolji tu potrebu. Život je tražio da Okružni komitet što pre reaguje na svaki, pa i najmanji događaj, da, sem opših pitanja, posebno razmatra stanje u pojedinim srezovima, odredima, narodnim odborima i da brzo donosi odluke i uputstva za rad koja su morala hitno, najbržim putem stići do onoga kome su bile namenjene. Tako su razvijeniji rad Okružnog komiteta i takoreći svakodnevni kontakt rukovodstva sa organizacijama, preko njegovih članova i pisanih materijala učinili »Udarnik« izlšnjim.

»Glas omladine« počeo je da izlazi u proleće 1942. kao organ Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem, a »Vojvodanku u borbi« 1944. godine, kao organ Antifašističkog fronta Vojvodine.

U prvih brojevima »Glas omladine« pretežno je pisao o zadacima SKOJ-a i ulozi omladine u oružanoj borbi. Kasnije, naročito sa stvaranjem Saveza mlađe generacije i Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, »Glas omladine« postaje živje i raznovrsnije omladinsko glasilo, donosi crteže, karikature, dopise iz vojske i organizacija, ali je i dalje objavljivao i članke opšeg idejno-političkog i vaspitnog karaktera. Sa obnavljanjem omladinskog pokrajinskog rukovodstva list postaje organ mlađe generacije Vojvodine.

»Vojvodanka u borbi«, pod uredništvom Srbislave Kovačević, imala je od početka izlaženja karakter masovnog ženskog lista. To je bila sadržajna i

jednostavna novina, koja je zahvaljujući drugaricama koje su je uredivale, osvjetljavala lik žene borca, desetine hiljada učesnika u narodnooslobodilačkoj borbi. List je poučno i mobilizatorski uticao i na one žene koje u to vreme nisu bile zahvaćene ustaničkim pokretima.

"Slobodna Vojvodina" koju je 1942. godine u Novom Sadu, pokrenuo Svetozar Marković, nastavila je redovno da izlazi u Sremu od 1943. godine pod uredništvom Jovana Popovića. Ona je postala opšti politički list našeg pokreta u Vojvodini, s bogatim i raznovrsnim sadržajem. Donela je i nekoliko Jovanovih literarnih priloga. Dolazak Popovića u Srem 1943. godine veoma je mnogo značio za našu štampu. Pod pseudonimom Ranko i punim imenom objavljivao je članke u svim listovima, a ima njegovih napisa i bez potpisa. Kada je nešto kasnije postao sekretar Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine, Jovan se i dalje, s nesmanjenom voljom i odgovornošću, brinuo o svojoj »Slobodnoj Vojvodini« pa i o drugim glasilima.

Trebalo bi istaći politički i mobilizatorski značaj proglaša i letaka različitog karaktera, kojim smo se obraćali narodu. Proglase smo obično izdavali povodom 1. maja, godišnjice oktobarske revolucije i povodom krunjnih događaja na našem terenu i u zemlji, a letke povodom političkih akcija koje smo pripremali i izvodili. Na taj način smo najbrže dolazili u kontakt s narodom i veoma efikasno ga mobilisali za postizanje određenog cilja i izvršavanja političkog zadatka. Tada su obično bile u pitanju akcije koje su se podjednako odnosile i na sve naše organizacije i na stanovništvo. Poznati su naši leci i proglaši u kojima pozivamo stanovništvo da se ne odaziva pozivu za odlazak u ustaško-domobransku, nedjelevsku, hitlerovsku i hortijevsku vojsku, poziv Srbinima da organizovano i jedinstveno ustanu protiv nastojanja ustaša da ih silom prevedu u katoličku veru, poziv narodu Srema da se pojachanom oružanom borbom suprotstaviti Tomičevom ustaško švapskom pustovenju, pljački i ubistvima, da uništava sva materijalna dobra neprijatelja, sve što bi on mogao da koristi itd. Preko letaka i proglaša narod smo pozivali da materijalno i na sve druge načine pomaže svoju vojsku, da popunjuje i proširuje svoje jedinice, da brine o izbeglicama i ranjenicima – da se aktivno ukruži u sve oblike borbe na frontu i u pozadini.

Duže vremena partijska organizacija u Sremu nije raspolagala izvornim partijskim dokumentima niti je mogla naći odgovarajuću marksističku literaturu za vaspitanje kadrova i za održavanje kraćih kurseva. Pomanjkanje te literature i centralne štampe osećalo se u najvećoj meri s porastom partijskih, skojevskih i ustaničkih organizacija i kada su sasvim novi ljudi počeli da zauzimaju odgovorne položaje u vojski i u pozadini. Ogoromnoj većini tih »novajlijja«, koji su se isticali svojim radom i predanosti narodnooslobodilačkoj borbi, nisu bili poznati ni najosnovniji pojmovi o radničkom pokretu i njegovim ciljevima, o klasičnim i nacionalnim sukobima i odnosima, o istorijskoj ulozi Partije i njenom organizacionom ustrojstvu, o fašizmu i imperializmu, o specifičnom karakteru našeg ustanka i revolucije itd.

Takvo stanje je prisililo Okružni komitet da svojim snagama, makar i delimično, popuni ovi praznини i rešava problem vaspitanja kadrova, članova Partije, SKOJ-a i ustanika. Tada smo prišli pisanju posebnih popularnih brošura o važnijim aktuelnim i opštlim pitanjima. Stanko Paunović Veljko piše: »O partizanskom ratovanju«, Stanka Munčan »O novim zadacima SKOJ-a«, a ja sam pisao »O Partiji«, »O nacionalnom pitanju«, »O seljačkom pitanju«, »O fašizmu«, »O konspiraciji i držanju pred neprijateljem«, »Kratki pregled istorije KPJ«, i »Teze o razvitku međunarodnog radničkog pokreta«. Kad sam pisao ove brošure, imao sam samo mali notes sa citatima iz dela klasičnika marksizma koji sam izneo u džepu iz Kaznione. Sve te brošure imale su mnogo nedostataka i slabosti. Nikad se ne bih prihvatio tog posla da me prilike na to nisu naterele.⁴

Ti oskudni »udžbenici«, koje su predavači usmeno dopunjivali, dugo su služili kao osnovni materijal na partijskim i skojevskim kursevima, a korišćeni su i u vojnim školama. Te brošurice su proučavane i u partijskim i omladinskim organizacijama, mesnim desetinama, Antifašističkom frontu žena i u vojnim jedinicama. Pored svih manjkavosti, one su dosta doprinеле uzdigaju naših kadrova i političkom i propagandnom radu u narodu. Čim smo počeli dobijati materijale koje je izdavao Centralni komitet, mi smo ih umnožavali i unosili u program kurseva i slali svim organizacijama.

U ovom osrtvu u ulozi pisane reči u ustanku, hoću, makar i uzgred, da kažem nešto i o našim kursevima i njihovom značaju za uzdizanje kadrova.

Sve raspoložive pisane materijale, namenjene aktivistima, duže vremena su izučavali individualno i u kružocima koji su postojali u mestima gde smo javili štabovima da izaberu perspektivnije drugove koji će pohadati rukovodstava koje su se odnosile na tekući rad i o postojećim materijalima u kojima smo objašnjavali generalnu liniju Partije i narodnooslobodilačkog pokreta. Ove forme vaspitanja naših ljudi davale su dobre rezultate, ali se nismo mogli zadržati na njima. Trebalo je prići korišćenju i drugih, efikasnijih oblika uzdizanja kadrova, morali smo pristupiti organizovanju partijskih, skojevskih, vojnih i drugih kurseva. Za rad kurseva bila nam je potrebna odgovarajuća literatura i koliko-toliko sposobni i iskusni predavači, a oskudevali smo i u jednom u drugom. Kako ovaj zadatak nismo smeli da odlazimo, pristupili smo njegovoj realizaciji onim čime smo raspolagali.

U letu 1942. godine Okružni komitet Partije je napravio program rada političkih kurseva i odredio predavače. Rešili smo da prve kurseve održimo u Fruškogorskom i Podunavskom odredu, kroz koje je trebalo da produ skoro svi mlađi politički radnici u vojski i deo aktivista sa terena. Međutim, zbog aktivnosti odreda u to vreme (borbe za letinu), a najviše zbog velike neprijateljske ofanzive na Frušku goru, ovaj plan nismo mogli da ostvarimo. Tek u septembru je počeo u Budanovcima prvi partijski kurs. Sve je dobro išlo dok se tih dana u donjem Sremu nije pojavila nemacka kaznena ekspedicija koja je mnoga mesta držala pod blokadom. Zato kurs nismo mogli do kraja da završimo. Posle ovog nepotpunog uspeha, uskoro je počeo i novi kurs u Popincima, ali sa nešto proširennim programom i sa više učesnika. Radi veće sigurnosti i mirnijeg rada, kurs smo premestili u Sase (Nove Karlovce), gde smo ga, u kući Branka Tešića Alije, uspešno završili.

Nagli porast oružanih jedinica u Sremu i realni izgledi daljeg razvoja ustanka u Vojvodini nametnuli su potrebu organizovanja i vojnih kurseva za postojeće, i buduće rukovodioce u vojski. Nije bilo lako organizovati takav kurs posle odlaska glavnine naše vojske u istočnu Bosnu i pogibije nekoliko

bivših oficira komunista koji su se nalazili u našim odredima. Teško je bilo pronaći lude koji su imali opšte vojno znanje i stečeno iskustvo iz našeg rata.

Baš u tim prolećnim danima 1943. godine došao je na našu teritoriju Naum Zafirovski, oficir bivše jugoslovenske vojske i borac Šeste istočnobanske brigade, koji je po naredenju Vrhovnog štaba trebalo da se preko Srema i Srbije prebac u Makedoniju. Zbog nejasnog i nesigurnog stanja na drugoj obali Save, Naum se zadržao u Sremu. Iz razgovora s njim sam zaključio da nam on može pomoći da organizujemo vojni kurs. Kad sam mu rekao šta tražim od njega, on je prihvatio naš predlog. Odmah smo se dogovorili da on i Žarko Samardžić Baća, zajedno sa članovima Pokrajinskog komiteta, naprave program učenja iz dva dela – vojnog i političkog. U međuvremenu smo javili štabovima da izaberu perspektivnije drugove koji će pohadati kurs, s napomenom da pošalju i Baćevane koji su se nalazili u sremskim odredima. Posle nekoliko dana u Ogaru se okupilo oko tridesetak iskusnih boraca, već poznatih partizana. Kursisti su bili smešteni u »Fešteraju«, upravnoj zgradi nekadašnjeg Šumskog gospodarstva, gde je od prvog dana zavladala školska disciplina. Naum i Baća su predavali i rukovodili vojnim delom programa, a politička predavanja su držali članovi pokrajinskog i okružnog rukovodstva. Utvrđeni program u celini je i uspešno ostvaren. Većina učenika naše vojne škole nalazili su se kasnije na važnijim položajima u našoj vojsci.

Iste godine smo pristupili organizovanju šire mreže takozvanih specijalizovanih kurseva: za omladinu, za žene, za bolničko osoblje a nešto kasnije smo pri Glavnom štabu Vojvodine stvorili vojnu školu.

Naši partijski kursevi, kao i politički delovi programa učenja na ostalim kursevima, bez obzira na manjkavosti kojih je bilo, pomogli su velikom delu naših aktivista da bar donekle upoznaju osnovne pojmove marksizma – lenjinizma, suštinsku fašizma i sadašnje odborne u svetu. Najveću pažnju smo posvećivali proučavanju linije Partije u narodnooslobodilačkoj borbi, organizacionoj strukturi Partije i metodima njenog delovanja u uslovima rata i revolucije, zatim o ulozi i značaju narodne vlasti i masovnih ustaničkih organizacija.

Smatram da bi trebalo odati priznanje i iskazati zahvalnost drugaricama i drugovima koji su se brinuli o našoj deci u ustaničkim i oslobođenim selima. Sa propašću starog društva i protjerivanjem okupatorskih vlasti iz mnogih mesta deca su ostala bez škola. Učitelji, koji su bili s narodom, postali su vojnici i aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta. Ne mali broj škola neprijatelj je spalio. I do starih udžbenika teško se moglo doći. Pa i u tako teškim uslovima revolucionarna vlast je morala da učini sve što može da bi otvorila nove osnovne škole. Mala grupa prosvetnih radnika, uz pomoć narodnih odbora, pokupila je lude koji bi mogli da predaju u školama. Među njima je bilo i bivših gimnazijalaca. Mnoge od tih budućih učitelja je trebalo na brzinu osposobiti za nove zadatke. Zato je organizovan učišćenski kurs na kome su predavali prosvetni radnici koji su imali pedagoško iskustvo. Pitanje udžbenika je rešavano na taj način što su stari dopunjavani novim tekstovima i usmenim izlaganjima predavača. Svi ti, tako na brzinu proizvedeni učitelji, valjano su i sa oduševljenjem obavljali svoj posao.

Tadašnje devojčice i dečaci nisu bezbrižno skakutali i igrali se u kućama i po sokacima. Kako je surovo bilo njihovo detinjstvo! Iako nedorasli, shvatili su šta se događa, jer fašisti čak i najmlađe nisu ostavljali na miru. Zato su oni iz dna detinje duše mrzeli i proklinali neprijatelja svog naroda i ponosili se očevima, majkama, sestrama, braćom, svim borcima i ratnicima. Dečaci su se igrali partizana, uz upotrebu drvenih pušaka i mina od krpa, a devojčice su kroz igru podražavale partizanke, bolničarke i njima poznate omladinke. Izgledalo je kao da se i ova nejač sprema za rat.

U novim školama deca su učila da čitaju i da pišu, upoznавала su se sa prošlošću svoga naroda i položajem u kome se tada nalazio. Ispred njihovih školskih klupa su stajali borci koji su im pričali zašto se i protiv koga bore naši narodi i šta će sloboda doneti svima. Tako se njihova dečija mašta bogatila realnim predstavama budućnosti.

Poznati vovodanski naučnik, demokrata i veliki patriota Vasa Stajić se pita: zašto smo najmasovniji sremski list nazvali »Istina«, zašto mu nismo dali neki drugi naziv koji bi više odražavao težnje naših naroda? I odmah je sam odgovorio: to je sigurno zbog toga što naše narode moraju da se suprotstavljaju lažima, svakodnevnim izmišljotinama i dezinformacijama koje protura okupatorska i kvilinska štampa i radio, što one moraju da se bore protiv ministarstava koja su imala jedini zadatak da fabrikuju laži. Naš poštovani i cijenički čika Vasa, koji je bolestan i već u odmaklom godinama došao u Frušku goru da pomogne ljudima koji su se s puškom u ruci borili za slobode, pravilno je uvideo jedan od najvažnijih ciljeva ustaničke štampe.

Naša istina se probijala kroz borbu protiv laži, popularnošću i šireći ideje budućnosti. Bilo je mnogo i gorkih istina, ali ih nikad nismo skrivali od naroda. Iz teškoće je trebalo tražiti izlaz, prepreke smo morali savladavati, moralno se ići dalje. Štampa je uvelik bila tu da pomogne. Kada su se istina i laž počeli sučeljavati i sukobljavati, narod je, željan samo istine, odbacio ustaničko-švapsku propagandu, nije ni obraćao pažnju na ono što je ona pisala i govorila. Ustašku štampu narod nije čitao, niti je dolazila u naša sela. Neprijateljske radio-stanice niko nije slušao. Strelice retkih radio-aparata, koje su meštani sačuvali ili nabavili, nalazile su se na talasnim dužinama sa vezničkih radio-stanica i Slobodne Jugoslavije.⁶

Ovo što sam ovde rekao o pisanoj reči u ustanku svodi se na uopšteno ukazivanje na njen značaj, a to nije da voljno da bismo mogli da sagledamo sve rezultate njenog dejstva. Sakupljeni materijal i sve što je do sada o tome rečeno bilo da dovoljno da potpunije sagleda ovaj vid aktivnosti naše partijske organizacije i da se odredi njegovo pravo mesto u našim uslovima. Isto tako, mislim da bi bilo od interesa da se utvrdi pod kojim su uslovima radili naši kursevi i kakve su rezultate bili.

Studije ove vrste, koje bi bile prožete svim zbivanjima ustanka, utvrdile bi dragoceno iskustvo i pokazale bi da komunisti onoga doba nisu smeli da gube vreme niti da se na ma šta izgovaraju, već su morali da dejstvuju i da budu spremni da snose odgovornost u sprovođenju linije Partije onako kako su je oni razumeli i sa snagama kojima su raspolagali.

Grehovi kao što su kolebljivost, neodlučnost i nesnalažljivost u teškim prilikama ne opraštaju se. Zato bi nam i ova iskustva mogla i ubuduće koristiti, zlu ne trebalo.

NAPOMENE:

¹ U toku rata su poginuli: Stanko Paunović, urednik „Fruškogorskog partizana“, Svetozar Marković, prvi urednik „Slobodne Vojvodine“, i tri urednika „Istine“: Jovan Trajković, Nikola Stihović i Jozef Marčok.

² Marijan Stilinović je bio određen za urednika. Posle njegovog prebacivanja u Srbiju, list je uredio Stanko Paunović – Veljko.

³ „Istina“ je štampana i u Bačkoj kao organ PK KPJ. Prvi broj je štampan avgusta 1942. godine u Turiji.

nastavak s prve strane

četdeset i sedam godina poslije autorove smrti i ove konstatacije: "Tu, u ovom romanu sve je degenerisano; i nagon i ponos i volja i temperament i karakter i energija i moral i intelekt i ljubav i seks; čovjek sav, život i mozak sav, i duša sama, naga, sva, sva je degenerisana".

Zoline pretpostavke tijekom vremena prihvateće su kao literarna realnost. Može se na brojnim primjerima dokazati da ni hrvatska književnost, a pogotovo roman, ne mogu živjeti samo od posne i avitaminozne hrane fikcije, književnost počinje tragati za činjenicama, samo još nije bilo nedvojbeno jasno utančeno što je to – za književnost relevantna činjenica. Janko Polić Kamov je odmah na početku tog otrežnjenja otiašao korak predaleko, jer je njegova vizija stvarnosti bila hipertrofirana fantazma, svojevrsna fatamorganova njegovih literarno radničkih intencija.

Već je prije Kamova Ksaver Šandor Gjalski pokušao u svojim djelima, pisanim na razmjeru stoljeća, stvoriti panoptikum tipova koji će biti u relaciji sa zbiljom. Njegov personološki rekvizitor još je uvijek pretežno romantičarske provenijencije, ali sociološki i psihološki mnogo uvjerljivije nijansiran od onog rekvizitarija s kojim se, da *in nuce* ocrta slične probleme koristio Augus Šenoa. Šenoa je "štof" za ono tipično društveno pronašao u vademecumu hrvatskog društvenog života XVIII stoljeća, u *Annuaumu kanonika Baltazara Krčetića*, a Ksaver Šandor Gjalski argumente pronalazi u političkoj zbilji, u gorkim političkim poukama četdeset i osme, te u svim onim promjenama socijalne naravi koje su se zbole kao posljedica propasti starog društvenog ustrojstva, premda je evidentno materijalno propaganje samo potpratna pojava; materijalizirana metafora one dekadencije ličnosti, pa čak i literarnih likova, na kojoj je realizam temeljio veći dio svoje argumentacije.

Kada Miroslav Krleža završava ispisivati poetsku utopiju svojih radnih drama, kada je završena i medufaza, tzv. drama iz malogradanskog svijeta, poslije one razorne analize i deskripcije tako vješto i uvjerljivo ostvarene u atmosferama novela, kada shvaća da je društvena povijest zamršenija od biografije pojedinca, prihvata se posla koji ga problematski vraća nazad prema mitologiji realističke književnosti. Ako je u svim tim novelama (*Hor-dorahom Veliki, Veliki meštar sviju hulja, Mlada misa Alojza Tičeka*, itd.) mladi Krleža radio na autopsiji života mlađih ljudi u malom provincijskom gradu i malo-pomalo razotkrivao mitologiju nemaštine, bolesti, bijede moralne i materijalne, u trećem dramskom krugu, kojeg na vrlo značajan način nadopunjavaju tzv. proze o Glembajevima, otkriva novu mitsku konstantu, njezinu aktivnu komponentu olicenu u molohu novca i društvene moći.

Vratimo se ponovo Zoli. Komparacije radg dijalektike radi, koja, bez obzira na njihove evidentne razlike, djeluje i očituje se na sličan način.

U *Predgovoru* provi knjizi ciklusa o Rougonima i Macquartima *Uspjeh Rougonovih*, Zola je napisao: »Htio sam protumačiti kako se jedna obitelj, mala grupa ljudi ponaša u društvu, kako raste rođivši deset, dvadeset pojedinaca koji na prvi pogled izgledaju posve različiti, ali da analiza pokazuje intimnu povezanost jednog s drugim. Naslijede ima svoje zakonitosti kao otežavajuće okolnosti...«

... Rougon-Macquart, grupa, obitelj koju nameravam proučiti, odlikuje se velikim prohtjevima, snažnim procvatom našeg doba koje srlja u ugode. Fiziološki, oni su niz naslijedenih nervnih i krvnih svojstava koja se otiskuju u jednom naraštaju poslije prve organske povrede i koja, u skladu sa sredinom, određuju kod svake jedinke pojedinog naraštaja osjećanja, strasti, sva ljudska očitovanja prirodna i instinktivna, a čiji plodovi dobivaju odredena imena vrlina i poroka. Povjesno, oni potječu iz puka, šire se po cijelom svuvenom društvu, uspinju se do svih položaja, posredstvom tog bitno modernog poticaja koji poprimaju niže klase kroz društveni razvitak, i tako govore o Drugom carstvu, uz pomoć njihovih pojedinačnih drama, do mučnog državnog udara, do izdaje kod Sedana«.

Krleža sličan posao, nazovimo ga portretiranjem hrvatskog čovjeka, počinje već u svojim prvim prozama, ali polazeći od apstrakcija, koncepata, postupaka sankcioniranih između ostalog i poetikom ekspresionizma. Zola je svoj romaneski pokušaj povezao s idejom i praksom eksperimenta u književnosti, odnosno ostvarenjem tzv. eksperimentalnog romana, posvećivši mu značajnu istoimenu studiju. I Krleža poslu pristupa eksperimentalu, njegova metoda, međutim, u tim ranim stvarima nije analitičke nego sintetičke naravi – korektno je podređen arhetipu. *Kraljevo, Hrvatska rapsodija, Veliki meštar sviju hulja* neka nam posluže kao primjer, ali i kao dokaz. Nema tu pojedinaca, usud je metafora olicena kroz neobične tipove i situacije, sve to pokreće neki nevidljivi i apak nazočni i nepogoden mehanizam. Pisac traga za njegovim očitovanjima, a njih ima na svakom koraku, i jednako kao i njegov novinar, suradnik *Hrvatskog slova* Ljubo Kraljević, posvuda vidi otiske demonskih prstiju velikog meštara hrvatskog usuda, ali ga nije isprva umio u realističkoj maniri personificirati u konkretnu sliku ili pri-spodobiti određenoj sudbini.

Drame o Glembajevima i komplementarni ciklus proza upravo u tom procesu identifikacije predstavljaju novu kvalitetu u opusu Miroslava Krleža.

Poslije ekspresionistički napetih skica tipova, Krleža prelazi na razradu smirenje studije likova. Ekspresija je zamijenjena psihološkim proniknutcem realnih ličnosti, konkretnih socijalnih odnosa. Autor pokušava sistematički impresije i traži im socijalno uvjerljive ekvivalente. Traži kauzalitet i logiku.

„Uzme li čovjek* sve Glembajeve, sve te Glembajeve, koji kao povorka od tri stotine lica stupaju od marijaterijalne cehovske tmine do

* Gotovo sve ove brošure umnožene su 1943. godine i u Bagatu. Partijsku tehniku organizovao je Dura Jovanović u Banatskom Karadorđevu, a brošure je štampani i umnožavao Đorđe Momčilović Brkić. Bila je prva partijska tehniku u ovoj oblasti posle pada onih u Petrovgradu, Kikindi, Pančevu i Vršcu 1941. i 1942. godine.

⁵ Neke naše organizacije i vojne jedinice izdavale su takozvane »džepne novine« u kojima su raspravljali o svojim unutrašnjim odnosima, aktivnostima, slabostima, a često su u njima objavljivale i najnovije radio-vesti. Među članopiscima bilo je i takvih pojedinaca koji posle završetka osnovne škole nisu uzimali pera u ruke, sem kad je trebalo napisati po neko porodično pismo. Te novine su bile neka vrsta tribine gde se o svemu otvoreno govorilo.

„Tekst donosimo iz knjige J. Ž. Veselinova, svi smo mi jedna partija, Sremske novine, Institut za istražuju, Novi Sad, Sremska Mitrovica, 1980.

današnje sinkopirane crnačke glazbe, iz te i takve perspektive javlja se u čovjeku prilično mutno pitanje: a kamo idu zapravo ti Glembajevi, i koja je zapravo svrha tog njihovog obiteljski organiziranog kretanja preko ovih naših žalosnih provincijskih prilika?«

Jasno postavljeno pitanje zahtjeva jasan i nedvosmisleni odgovor. Krleža ga i daje u tri drame iz viših zagrebačkih krugova, ali to zapravo znači epilog jedne povijesti koja ipak nije započela jučer.

»Minulo je više od sto i osamdeset godina od dana kada je u župnici medimurskog Remetinca zapisan prvi autentični dokument o Glembajevima, a koliko je od onda proteklo krv, počinjeno zločina, prevara i skandal, koliko li je isplakano suza i izmoljeno molitava, a sve za Glembajevu i u interesu Glembajevih; koliko li je puta prokleto to ime Glembajevih u sedmo i u deveto koljeno zbog zla i nesreće, što ih je glembajevska logika glembajevskih kamata i interesa nanijela bližnjima kroz tri stoljeća: od Marije Terezije, pa sve do posljednjih dana francozefizma.

U prvoj grupi prvog koljena Glembajevi bijahu još cehovski bezimeni. U drugom koljenu javljaju se već prvi znaci kriminala i grabežljive violencije, u trećem rade Glembajevi s prvim parnim strojevima, osnivaju prve banke, obogaćuju se lihvarskim kamatnjakom, pretvarajući hladnokrvno ljudsku krv u zlato. Sedamdesetih godina to glembajevsko Zlato postaje već advokatsko, latinizirano, bankarsko, otmjeno, to se zlato oplemenjuje visokorodenim gospodama i rađa gospodsku djecu, koja u slijedećoj generaciji silaze s pozornice, napuštajući te naše toliko puta opjevane daske s teatralnim sredstvima degeneracije: u grčevima bolesnih živaca, s veronalom i browningom.«

Demonizam društvenih odnosa, kojim bijaše istinski zaokupljen naturalizam, daje i u slučaju Krležine literarne produkcije tridesetih godina još uvijek dobre rezultate, ali... To ali pokazuje da se i sam autor osjeća sapet nekim zakonitostima koje su u literarnom smislu već dovele do tematskog klišea. I formalno, naime, dramaturgija drama iz glembajevskog ciklusa predstavlja retardaciju prema Ibsenu i naturalističkom kazalištu s kraja stoljeća. Kompromis je, izgleda, bio nužan zbog poboljšanja komunikacije s javnošću.

Dokaz za ovakvu pretpostavku nalazimo i u čuvenom Krležinom osjećkom predavanju, opravdavanje koje nam autor nudi možda je ujedno i priznanje poraza na artističkom planu, poraza kojeg nije doživio ni onda kada je objelodanio *Moj obračun s njima*, kao ni u slučaju, bar za mene, nimalo spornog *Antibarbarusa* (valja dodati da je ovdje, barem u naslovu, ponešto ostao dužan Strindbergu, u svakom slučaju plodotvornijem poticatelju od već spominjanog Ibsena).

Međutim, uza sve identičnosti u dosta bitnim pojedinostima (mislim na način kako da se organizira iskaz retorike društva kojim se bavi), a to znači i u prvom redu one slično predočene genealogije, Krleža u odnosu na Ibsena shvaća da se put ni u kojem slučaju ne može ponoviti, stoga traži nove prostore za umjetničku argumentaciju: drama, odnosno neostvariva tragedija predstavlja kraj nekih uzroka koji su se začeli davno, motivacije na sceni mogu izgledati hipertrofirane, nema one životne predigre u kojoj se susrećemo s junacima u nekom stanju nalik nevinosti, u oklupu kojih ih štititi mnogih trauma što će kasnije biti neizbjegljive.

Proze o Glembajevima stoga su indikativne. Krleža je i u njima zao-kupljen problemima anatomskog sećiranja društva, ali personifikaciju tog društva svodi samo na nekoliko lica, situaciju, tematski određenja. Započinje novu simultanku, otvaranje slično njegovim analitičkim prozama, ali već poslije nekoliko poteza upušta se u rokadu. Mijenja mesta najvažnijim ak-tantima. Analizu socijalnih datostih odjednom podređuje fenomenološkom opisu i strogoj personološkoj identifikaciji. Mit uspjeha i padova vraća se na razinu ljudskog. *Sprovod u Teresienburgu, Ljubav Marcela Faber-Fabriczyja za gospodnicu Lauru Warroniggovu*, Kako je doktor Gregor prvi put u životu susrećao nečastivoga predstavljaju vrhunac Krležine novelistike, fikcija i zbilja, simbolsko i dokumentarno stapači se u slitinu koja povezuje njegove rane novele s ironijskom konstrukcijom *Banketa u Blitvi*, te suvremene menješke satire s raznorom dijalektikom romana *Na rubu pameti*. Iz tih proza zrači onaj čudesni ugodaj propasti jednog carstva, možda čak i nestanak jednog, više nikada ponovljivog svijeta, neka čudesna morbidnost tako karakteristična za pisanje velikih pjesnika sumraka Kakaniye. Pjesnik stanja natpejava rapsoda dramske situacije, Freud djeluje uvjerljivije od Marx-a, analiza podsvijesti, iracionalnog backgrunda uvjerljivija je od slutnje moguće društvene nadgradnje. Krleža intuiru unutarnju gravitaciju, pa čak i emocionalnu, koherenciju svijeta kojeg će odmah pokušati srušiti, pretvoriti u dekorativno ništa. *Sprovod u Teresienburgu* je groteskan, malo patetičniji od onih hašekovskih persiflaža, ali do krajnjih granica korozivan. Onaj čudesan obrat s lažnom japanskom delegacijom je humoran, crn, apsurdan, možda mistifikatorski intoniran upravo u onom duhu s kojim će Borges trideset godina postizati svjetske furore. Opsijsena u umetnosti, opsijsena umjetnosti, inverzija istine koja ne postaje laž nego samo igra duha!

Krleža se još jednom našao pred dilemom koja je uvjetovana novu stvaralačku fazu. Poslije opsesije Nepoznatim Nekim, tom ekspresionističkom personifikacijom besmisla, destrukcije, iracionalnog on sada, u duhu svog dosljednog materijalizma, interes konkretniza i traži njegove društveno konkretnizirane inačice. Tako otkriva društveni prostor i zakonitosti njegove gravitacije, te u nj situira zvjezdani sustav obitelji Glembaj. Umjesto kozmičkog besmisla svoje ekspresionističke dramaturgije, otkriva odjed-